

دانشگاه شمس کرد

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه :

بررسی مسائل اجتماعی و فکری در سه رمان از آثار احمد محمود

(همسایه ها، داستان یک شهر، زمین سوخته)

استادان راهنما :

دکتر اسماعیل صادقی

دکتر سید جمال الدین مرتضوی

استاد مشاور :

دکتر جهانگیر صفری

پژوهشگر :

مرضیه مرادمند

چکیده

ادبیات به ویژه ادبیات داستانی مانند هر پدیده ی فرهنگی دیگر، ساختار بنیادین جامعه را به تصویر می کشد. داستان نویسان متعهد، زبان گویا و چشم بیدار زمانه هستند که واقعیات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را در آثار خود انعکاس می دهند. جامعه شناسی ادبیات یکی از نوین ترین روش هایی است که به بررسی واقعیات منعکس شده در آثار ادبی با استفاده از مبانی و اصول دو رشته ی ادبیات و جامعه شناسی می پردازد، این روش که روشنگر ابعادی از جامعه شناسی ادبی است، پیشینه ی زیادی در ایران ندارد. با توجه به این امر و توجه به این نکته که تعدادی از آثار ادبی اعم از منظوم و منثور از دیدگاه جامعه شناسی مورد بررسی قرار گرفته اند، در این پژوهش به بررسی مسائل اجتماعی و فرهنگی در منتخب آثار احمد محمود پرداخته ایم. مسائلی از قبیل جنگ و آثار و عوارض مثبت و منفی آن، ناهنجاری های اجتماعی از قبیل قتل، سرقت، خشونت علیه زنان، اعتیاد، الکلیسم، خودکشی، انحرافات جنسی، و علل این ناهنجاری ها که فقر در راس آن قرار دارد، و همچنین جرائم قشر مرفه که جرائم یقه سفید ها نام دارد و نیز آداب و رسوم مردم دیار جنوب که در آثار احمد محمود مطرح هستند؛ موضوع پژوهش ما را تشکیل می دهد. در این رساله نگارنده فصلی را به جامعه شناسی ادبیات اختصاص داده و سپس توضیحاتی درباره ی ادبیات داستانی آورده و پس از پرداختن به ادبیات دفاع مقدس و همچنین مقوله ی فرهنگ، فصلی را به زندگی و آثار احمد محمود اختصاص داده و سپس به بررسی مسائل اجتماعی در منتخب آثار او در سه فصل جداگانه پرداخته است.

واژگان کلیدی: احمد محمود، رمان، ناهنجاری های اجتماعی، جنگ، آداب و رسوم

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول - کلیات	
۱-۱- مقدمه	۱
۲-۱- اهداف اصلی طرح	۳
۳-۱- ارائه فرضیات	۳
۴-۱- پیشینه ی تحقیق و بررسی منابع	۴
۵-۱- روش کار	۴
فصل دوم - جامعه شناسی ادبیات	
۱-۲- جامعه	۵
۲-۲- جامعه شناسی و قلمرو موضوعات آن	۶
۳-۲- ادبیات	۶
۴-۲- ارتباط جامعه و ادبیات	۷
۵-۲- جامعه شناسی ادبیات یا جامعه شناسی در ادبیات	۷
۱-۵-۲- جامعه شناسی ادبیات	۸
۲-۵-۲- جامعه شناسی در ادبیات	۹
۶-۲- جامعه شناسی محتواها	۱۱
۷-۲- پیشینه ی نقد جامعه شناسی ادبیات در ایران	۱۲
۸-۲- کارکرد سیاسی - اجتماعی ادبیات (ادبیات متعهد)	۱۳
فصل سوم - ادبیات داستانی	
۱-۳- ادبیات داستانی	۲۰
۲-۲- رمان	۲۱
فصل چهارم - ادبیات دفاع مقدس	
۱-۴- تعاریف جنگ	۲۴
۲-۴- پیشینه ی جنگ	۲۵
۱-۲-۴- پیشینه ی جنگ در ادبیات ایران	۲۶
۳-۴- ادبیات دفاع مقدس	۲۹
۴-۴- ادبیات داستانی جنگ	۳۳

فصل پنجم - فرهنگ

۱-۴- فرهنگ ۳۵

فصل ششم - احمد محمود و نویسندگی

۱-۶- سخنی درباره احمد محمود ۳۸

۲-۶- نویسندگی محمود ۴۱

۳-۶- کتاب شناسی و آثار احمد محمود ۴۲

فصل هفتم - ناهنجاری های اخلاقی و اجتماعی

۱-۷- همسایه ها ۴۳

۱-۱-۷- خلاصه ی همسایه ها ۴۵

۲-۱-۷- ساختار سیاسی ۴۷

۱-۲-۱-۷- ملی شدن صنعت نفت ۴۷

۲-۲-۱-۷- حزب توده و جبهه ملی ۴۹

۳-۱-۷- ناهنجاری ها و کجروی هایی اجتماعی ۵۰

۱-۳-۱-۷- هنجار ۵۰

۲-۳-۱-۷- کجرو کیست؟ ۵۱

۳-۳-۱-۷- بزهکاری ۵۱

۱-۳-۳-۱-۷- بزهکاری در میان رده های سنی و جنسی ۵۲

۲-۳-۳-۱-۷- نوجوانی ۵۲

۳-۳-۳-۱-۷- جوانی ۵۳

۴-۳-۳-۱-۷- زنان ۵۵

۴-۳-۱-۷- کجروی ۵۵

۴-۱-۷- عوامل موثر در کجروی های اجتماعی ۵۶

۱-۴-۱-۷- خانواده ۵۷

۱-۱-۴-۱-۷- خانواده و تاثیر آن در تربیت فرزندان ۵۷

۲-۱-۴-۱-۷- کانون سرد و بی عاطفه خانواده ۵۷

۳-۱-۴-۱-۷- استفاده از تنبیه بدنی در کانون خانواده ۵۸

۴-۱-۴-۱-۷- غفلت والدین از فرزندان و عدم توجه به آنها ۵۸

۵-۱-۴-۱-۷- از دست دادن والدین ۵۹

- ۶۰ ۷-۱-۴-۱-۶- موارد دیگر
- ۶۰ ۷-۱-۴-۱-۷- تاثیر شرایط خانوادگی بر بزهکاری ابراهیم و حسنی
- ۶۵ ۷-۱-۴-۱-۸- تاثیر شرایط خانوادگی بر انحراف خالق و چینووق
- ۶۶ ۷-۱-۴-۱-۹- خانواده و شرایط خانوادگی خالد
- ۷۲ ۷-۱-۴-۱-۱۰- تاثیر شرایط خانوادگی بر انحراف خالد
- ۷۴ ۷-۱-۴-۱-۲- تاثیر گروه همسالان
- ۷۴ ۷-۱-۴-۱-۱- تاثیر پذیری خالد از گروه همسالان
- ۷۹ ۷-۱-۴-۱-۲- تاثیر پذیری ابراهیم از گروه همسالان
- ۸۰ ۷-۱-۵- تقسیم بندی علل انحرافات
- ۸۰ ۷-۱-۵-۱- عوامل فردی
- ۸۱ ۷-۱-۵-۲- عوامل روانی و عاطفی
- ۸۲ ۷-۱-۵-۳- عوامل محیطی
- ۸۳ ۷-۱-۵-۴- عوامل اجتماعی
- ۸۵ ۷-۱-۵-۵- عوامل دامن زننده به انحراف
- ۸۶ ۷-۱-۵-۶- عوامل اقتصادی و انحراف
- ۹۰ ۷-۱-۶- فقر
- ۹۱ ۷-۱-۶-۱- ویژگی ها و نشانه های فقر
- ۹۱ ۷-۱-۶-۱-۱- چگونگی محل سکونت
- ۹۴ ۷-۱-۶-۱-۲- آلونک و کپر نشینان
- ۹۵ ۷-۱-۶-۱-۳- کیفیت غذا، خوراک، پوشاک و بهداشت
- ۹۸ ۷-۱-۶-۱-۴- سیستم آموزشی و کیفیت آن
- ۱۰۰ ۷-۱-۶-۱-۵- کار
- ۱۰۴ ۷-۱-۶-۱-۶- کار کردن کودکان
- ۱۰۵ ۷-۱-۶-۱-۷- محرومیت همیشگی و ماندن ابدی در دور فقر
- ۱۰۶ ۷-۱-۶-۱-۸- تفریحات کودکان قشر مستمند
- ۱۰۷ ۷-۱-۷- فقر و ارتباط آن با جرائم
- ۱۰۹ ۷-۱-۷-۱- جرائم یقه سفید ها
- ۱۰۹ ۷-۱-۷-۱-۱- دزدی
- ۱۱۰ ۷-۱-۷-۱-۲- رشوه

- ۱۱۱ قاجاق ۳-۱-۷-۱-۷
- ۱۱۲ کجروی دردی اجتماعی و قابل درمان ۲-۷-۱-۷
- ۱۱۳ رابطه ی محیط سکونت (در محلات شلوغ) و بزهکاری ۳-۷-۱-۷
- ۱۱۷ ارتباط زاغه نشینی و جرم ۴-۷-۱-۷
- ۱۱۷ فقر و بیکاری در محلات شلوغ ۵-۷-۱-۷
- ۱۱۸ استراتژی های مردم محلات شلوغ ۶-۷-۱-۷
- ۱۲۰ انحرافات محلات شلوغ ۷-۷-۱-۷
- ۱۲۰ افراد فقیر درستکار در محلات شلوغ ۸-۷-۱-۷
- ۱۲۱ انحرافات جنسی ۸-۱-۷
- ۱۲۱ انحرافات جنسی چیست ؟ ۱-۸-۱-۷
- ۱۲۴ روسپیگری و انحرافات جنسی (زنا) ۲-۸-۱-۷
- ۱۲۶ نکاتی در مورد فاحشگان و روسپیان ۱-۲-۸-۱-۷
- ۱۲۸ علل و انگیزه های روسپیگری ۳-۸-۱-۷
- ۱۳۶ تحریک شدن مردان توسط زنان ۴-۸-۱-۷
- ۱۳۷ نمونه های زنان کجرو ۱-۴-۸-۱-۷
- ۱۳۷ شریفه ۱-۱-۴-۸-۱-۷
- ۱۳۹ خورشید کلاه ۲-۱-۴-۸-۱-۷
- ۱۴۳ بلور خانم ۳-۱-۴-۸-۱-۷
- ۱۴۴ رضوان ۴-۱-۴-۸-۱-۷
- ۱۴۷ بانو ۵-۱-۴-۸-۱-۷
- ۱۴۸ خطرات و زیان های انحرافات جنسی ۵-۸-۱-۷
- ۱۴۹ تاثیرات فردی ۱-۵-۸-۱-۷
- ۱۴۹ نداشتن پایگاه اجتماعی ۱-۱-۵-۸-۱-۷
- ۱۵۲ ابتلا به بیماری های مقاربتی ۲-۱-۵-۸-۱-۷
- ۱۵۳ استثمار شدن توسط واسطه ها ۳-۱-۵-۸-۱-۷
- ۱۵۳ وجود آمدن خصومت و درگیری بسیار ۴-۱-۵-۸-۱-۷
- ۱۵۴ از بین رفتن روحیه فضیلت و تقوی و سقوط اخلاقی ۵-۱-۵-۸-۱-۷
- ۱۵۴ تاثیرات اجتماعی ۲-۵-۸-۱-۷
- ۱۵۵ تاثیر در فرهنگ ۳-۵-۸-۱-۷

- ۱۵۵ خودکشی ۹-۱-۷
- ۱۵۵ خودکشی و جرم بودن آن ۱-۹-۱-۷
- ۱۵۶ انواع خودکشی ۲-۹-۱-۷
- ۱۵۷ علل و عوامل خودکشی ۳-۹-۱-۷
- ۱۵۹ علل خودکشی علی ۱-۳-۹-۱-۷
- ۱۶۱ از خود بیگانگی ۲-۳-۹-۱-۷
- ۱۶۲ وسایل و شیوه های خودکشی ۴-۹-۱-۷
- ۱۶۳ مواد مخدر ۱۰-۱-۷
- ۱۶۳ تاریخچه مصرف مواد مخدر ۱-۱۰-۱-۷
- ۱۶۴ ممنوعیت استعمال مواد مخدر ۲-۱۰-۱-۷
- ۱۶۴ شخصیت و طرز رفتار معتادان ۳-۱۰-۱-۷
- ۱۶۵ عوامل موثر در ایجاد اعتیاد ۴-۱۰-۱-۷
- ۱۶۵ عوامل فردی ۱-۴-۱۰-۱-۷
- ۱۶۸ عوامل خانوادگی ۲-۴-۱۰-۱-۷
- ۱۶۹ عوامل اجتماعی ۳-۴-۱۰-۱-۷
- ۱۷۰ عوارض اعتیاد و آثار زیانبخش آن ۵-۱۰-۱-۷
- ۱۷۰ عوارض جسمی ۱-۵-۱۰-۱-۷
- ۱۷۱ عوارض روانی ۲-۵-۱۰-۱-۷
- ۱۷۱ عوارض اجتماعی ۳-۵-۱۰-۱-۷
- ۱۷۲ انواع اعتیاد ۶-۱۰-۱-۷
- ۱۷۲ اعتیاد به مواد مخدر ۱-۶-۱۰-۱-۷
- ۱۷۲ الکلیسم ۲-۶-۱۰-۱-۷
- ۱۷۳ علل گرایش به الکل ۷-۱۰-۱-۷
- ۱۷۷ سرقت ۱۱-۱-۷
- ۱۷۸ علل و انگیزه های سرقت ۱-۱۱-۱-۷
- ۱۷۸ علل و انگیزه های روانی - عاطفی سرقت ۱-۱-۱۱-۱-۷
- ۱۷۸ علل اجتماعی - اقتصادی سرقت ۲-۱-۱۱-۱-۷
- ۱۸۰ قتل ۱۲-۱-۷
- ۱۸۰ قتل و علل ارتکاب آن ۱-۱۲-۱-۷

۱۸۳ ۱۳-۱-۷ - خشونت علیه زنان
۱۸۳ ۱-۱۳-۱-۷ - آثار خشونت
۱۸۴ ۲-۱۳-۱-۷ - علل خشونت
فصل هشتم - آداب و رسوم	
۱۸۸ ۱-۸ - داستان یک شهر
۱۹۰ ۱-۱-۸ - خلاصه ی داستان یک شهر
۱۹۱ ۲-۱-۸ - ساختار سیاسی
۱۹۱ ۱-۲-۱-۸ - کودتای ننگین ۲۸ مرداد
۱۹۳ ۲-۲-۱-۸ - کشف حجاب
۱۹۴ ۳-۱-۸ - فرهنگ ها و آداب و رسوم
۱۹۵ ۱-۳-۱-۸ - فرهنگ عامه (فولکلور)
۱۹۵ ۱-۱-۳-۱-۸ - آداب و رسوم
۱۹۶ ۴-۱-۸ - معماری شهر
۲۰۰ ۵-۱-۸ - مذهب
۲۰۰ ۱-۵-۱-۸ - مراسم مذهبی
۲۰۱ ۱-۱-۵-۱-۸ - آیین و رسوم عزاداری
۲۰۲ ۲-۱-۵-۱-۸ - تشییع جنازه
۲۰۲ ۶-۱-۸ - رسوم ازدواج
۲۰۳ ۷-۱-۸ - غذاها و خوراک
۲۰۴ ۸-۱-۸ - نوشیدنی ها
۲۰۴ ۹-۱-۸ - پوشاک و لباس
۲۰۴ ۱-۹-۱-۸ - پوشش مردان
۲۰۵ ۲-۹-۱-۸ - پوشش زنان
۲۰۶ ۱۰-۱-۸ - باورها، خرافات، عقاید، مراسم خاص و طب عامیانه
۲۰۸ ۱-۱۰-۱-۸ - چال کردن دعا در قبرستان برای جلب محبت
۲۰۸ ۲-۱۰-۱-۸ - نعل در آتش نهادن برای جلب محبت
۲۰۸ ۳-۱۰-۱-۸ - اعتقاد به دعا برای سر به نیست کردن رقیب عشقی
۲۰۹ ۴-۱۰-۱-۸ - اعتقاد به معجزه کردن کتاب «اسرار قاسمی»
۲۰۸ ۵-۱۰-۱-۸ - اعتقاد به نحسی عدد سیزده

- ۲۰۹ ۸-۱-۱۰-۶- بر پای مجالس شفا
- ۲۱۰ ۸-۱-۱۰-۷- اعتقاد به اذیت شدن زائو توسط آل و چاره آن
- ۲۱۰ ۸-۱-۱۰-۸- اعتقاد به بختک
- ۲۱۰ ۸-۱-۱۰-۹- اعتقاد به قانون عمل و عکس العمل
- ۲۱۰ ۸-۱-۱۰-۱۰- اعتقادات خرافی مردان راجع به زنان
- ۲۱۰ ۸-۱-۱۱- طبابت خانگی
- ۲۱۱ ۸-۱-۱۲- آوازهای محلی و ترانه ها
- ۲۱۲ ۸-۱-۱۳- اصطلاحات محلی
- ۲۱۲ ۸-۱-۱۴- ضرب المثل
- ۲۱۳ ۸-۱-۱۵- چگونگی ارتزاق و شغل مردم
- ۲۱۴ ۸-۱-۱۶- حیوانات و گیاهان

فصل نهم - تاثیرات مثبت و منفی جنگ

- ۲۱۵ ۹-۱- زمین سوخته
- ۲۱۷ ۹-۱-۱- خلاصه ی زمین سوخته
- ۲۱۸ ۹-۱-۲- برخی واقیعت های مربوط به جنگ
- ۲۱۸ ۹-۱-۲-۱- زمان
- ۲۱۸ ۹-۱-۲-۲- علل و انگیزه های جنگ
- ۲۱۹ ۹-۱-۲-۳- حدود پیشروی های عراق در خاک ایران
- ۲۲۰ ۹-۱-۲-۴- اسیران
- ۲۲۲ ۹-۱-۳- جامعه و افراد جامعه
- ۲۲۲ ۹-۱-۳-۱- مردان
- ۲۲۲ ۹-۱-۳-۱-۱- رزمندگان اسلام
- ۲۲۳ ۹-۱-۳-۲- فعالان در انجام امور مربوط به دفاع
- ۲۲۴ ۹-۱-۳-۳- نامیدان از زندگی
- ۲۲۴ ۹-۱-۳-۴- کارمندان
- ۲۲۵ ۹-۱-۳-۵- فقیران
- ۲۲۶ ۹-۱-۳-۶- دنیا دوستان
- ۲۲۶ ۹-۱-۳-۷- اهمال کاران در امر دفاع
- ۲۲۷ ۹-۱-۳-۸- خدمتگزاران به مملکت

۲۲۷ ۱-۳-۱-۸-۱-تحصیل کردگان و روشنفکران
۲۲۷ ۱-۳-۱-۸-۱-دکترها
۲۲۸ ۱-۳-۱-۸-۲-پرستاران
۲۲۹ ۱-۳-۱-۸-۲-رانندگان
۲۲۹ ۱-۳-۱-۹-ترک کنندگان شهر جنگی
۲۲۹ ۱-۳-۱-۱۰-فرصت طلبان
۲۲۹ ۱-۳-۲-زنان
۲۳۲ ۱-۴-۱-آثار و عوارض جنگ
۲۳۳ ۱-۴-۱-آثار مثبت جنگ
۲۳۵ ۱-۴-۱-دفاع
۲۳۶ ۱-۴-۲-انجام فعالیت های خیرخواهانه
۲۳۸ ۱-۴-۲-آثار منفی جنگ
۲۳۹ ۱-۴-۲-فرصت طلبان و محترکان
۲۴۵ ۱-۴-۲-دزدان
۲۴۹ ۱-۴-۳-بی نظمی
۲۴۹ ۱-۴-۴-تغییر آهنگ زندگی همراه نا عوض شدن چهره ی شهر
۲۵۰ ۱-۴-۵-تغییر مکان زندگی
۲۵۱ ۱-۴-۶-عادی شدن مرگ
۲۵۱ ۱-۴-۷-مجروحان بسیار
۲۵۲ ۱-۴-۸-از هم پاشیده شدن خانواده ها
۲۵۳ ۱-۴-۹-کمبود امکانات درمانی
۲۵۴ ۱-۴-۱۰-کار کردن زنان
۲۵۵ ۱-۴-۱۱-تجاوز به زنان و دختران
۲۵۵ ۱-۴-۱۲-تاثیر جنگ بر حیوانات
۲۵۶ ۱-۴-۱۳-تاثیرات روحی و روانی جنگ بر افراد
۲۶۰ ۱-۴-۱۴-فشار روانی
۲۶۳ ۱-۴-۱۵-مهاجران جنگزده و زندگی اردوگاهی
۲۶۷ نتیجه گیری
۲۷۲ منابع

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

آثار ادبی در هر شکلی که باشند، کم و بیش واقعیت‌هایی از اجتماع زمان خود و همچنین شخصیت نویسنده را بیان می‌کنند. با تامل و تعمق در آثار ادبی دریافت می‌شود که فرهنگ و اوضاع و احوال جامعه بر روی این آثار تأثیری بسیار داشته است: این واقعیت از آنجا ناشی می‌شود که در هر دوره و عصری، شاعر و نویسنده که معمولاً فردی حساس و تأثیر پذیر هم هست، تحت تأثیر محرک‌هایی واقع می‌شود که منشاء آن‌ها فرهنگ و اوضاع و احوال محیط زندگی اوست، این محرک‌ها به نحو چشمگیری بر اثر ادبی تأثیر می‌گذارد و به آن جهت می‌دهد. بنابراین ادبیات هر دوره به آینه‌ای تبدیل می‌شود که اوضاع و احوال جامعه و ابعاد مختلف فرهنگ آن را منعکس می‌کند و به همین دلیل است که آثار ادبی هر دوره می‌تواند یکی از بهترین و موثقت‌ترین اسناد شناخت فرهنگ و اوضاع و احوال اجتماعی آن دوره محسوب شود.

«آثار ادبی مدارک اجتماعی و تصاویری از واقعیات اجتماعی است و شکی نیست که نوعی تصویر اجتماع را می‌توان از ادبیات به دست آورد» (رنه ولک و اوستن وارن، ۱۳۷۳: ۱۱۰).

اثر ادبی آینه‌ای است تمام‌نما که شخصیت نویسنده، افکار و اندیشه‌ها و زوایای آشکار و پنهان او در آن متجلی می‌شود و بدین وسیله خواننده می‌تواند به جهان درونی نویسنده راه یابد. در واقع شناخت اثر ادبی تا حد زیادی برابر است با شناخت نویسنده‌ی آن. رمان نیز به عنوان یک نوع ادبی، تحولی تازه در ادبیات به وجود آورد و برای اولین بار خصوصیات عاطفی و تجزیه و تحلیل‌های درونی به طور آشکارا از طریق این نوع ادبی وارد ادبیات شد.

«رمان از نظر شکل و محتوا نسبت به بقیه‌ی هنرها، شاید به جز سینما، به طور مستقیم تری از پدیده‌های اجتماعی مایه می‌گیرد و با وجود آنکه رمان‌ها غالباً وابسته به لحظات خاص تاریخ جامعه هستند، هنگام مطالعه‌ی آن‌ها باید توجه داشته باشیم که با نوعی هنر سر و کار داریم. رمان در عین آنکه از منطق

جمال‌شناسی لاینفک و ذاتی خود برخوردار است، منطق آن همیشه موافق با منطق جامعه است، جامعه از طریق رمان وارد محدوده‌ی تاریخ می‌شود و تاریخ وارد محدوده‌ی جامعه می‌شود» (زرافا، ۱۳۸۶: ۹).

«رمان، دیگر به جای آنکه اثری تخیلی محسوب شود انعکاسی است از واقعیت، زیرا جوهر و کیفیت ضروری آن در رابطه‌ی میان واقعیت و تخیل نهفته است» (همان: ۷).

پرداختن به مسائل اجتماعی و فرهنگی و سیاسی، اساسی‌ترین دغدغه‌ی نویسندگان متعهد نسبت به جامعه است. آنچه که رمان‌نویس برای کار در نظر می‌گیرد ابتدا مجموعه‌ای خاص از روابط واقعی اجتماعی است و سپس مجموعه‌ای از رفتارهای عقیدتی است که برای آن روابط به کار می‌رود.

«احمد محمود از داستان‌نویسان واقع‌گرای ایرانی است که به طور مستقیم و پیگیر رویدادهای دهه‌های سی و چهل و پنجاه و شصت جامعه‌ی ایران را به حوزه‌ی داستان منتقل کرده است. تجربه‌ها و مشاهده‌های او بیشتر از آن زادگاهش اهواز و بندر لنگه و سواحل خلیج فارس و خوزستان است و دقت و بصیرت او را درباره‌ی زندگانی مردم فرودست جامعه نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد لقب «داستانسرای جنوب ایران» بیشتر برآورده‌ی محمود است که بدون گرایش به فوت و فن داستانی مدرن، واقعیت‌خشن زندگانی مردم جنوب را در افق تاریخی خود نشان داده است» (شکری، ۱۳۸۶: ۴۸۷).

«احمد محمود به عنوان نویسنده‌ی رئالیست، ضمن توجه به ویژگی‌های فردی شخصیت‌های داستان-هایش، بر عناصر نمونه‌وار آن‌ها تأکید می‌کند تا بتواند مناسبات آنان را با محیط اجتماعی به نمایش بگذارد. هرچند گاه مقهور جزم‌اندیشی می‌شود، اما غالباً موفق می‌شود از ورای وقایع روزمره‌ای که بر مردم عادی می‌گذرد و بازتاب آن وقایع بر عواطف آن‌ها، به شکلی پیچیده، جلوه‌های متنوع یک دوران را توصیف کند. از این رو او و دولت‌آبادی را می‌توان موفق‌ترین چهره‌های رئالیسم اجتماعی دهه‌ی ۱۳۶۰ به شماره آورد. تریلوژی احمد محمود - همسایه‌ها، داستان یک شهر و زمین سوخته - درباره‌ی زندگی خالد در سه دوره‌ی متفاوت تاریخی است. در نخستین رمان، سال‌های پر تحرک دهه‌ی ۱۳۳۰ تصویر می‌شود: خالد به درون حوادث تاریخی کشانده می‌شود و سرنوشتش را مبارزه‌ی میان نیروهای متضاد سیاسی تعیین می‌کند. طرح رمان بر گرد تحول شخصیت و عقاید خالد شکل می‌گیرد و از راه توصیف برخوردهای او با آدم‌ها و وقایع گسترش می‌یابد تا دوره‌ای خاص را در بر گیرد. سرنوشت خالد در پیوند با واقعیت جامعه و سیر حرکت تاریخ معاصر، بررسی می‌شود. او در هر رمان فردیت ویژه‌ی خود را دارد، اما همواره معرف دوران زیست‌خویش است. تغییراتی که محیط و شرایط اجتماعی در زندگی او پدید می‌آورند مشخص‌کننده‌ی حال و هوا و روان‌شناسی اجتماعی دوران است. همسایه‌ها کتاب شور و شوق سیاسی است و داستان یک شهر مرحله‌ی درک شکست و یقین آوردن به معنای تراژیک هستی. در زمین سوخته، خالد که پس از انقلاب به آرمان‌گرایی خود میدان داده، در مواجهه با مسائل جنگ گام به گام به ویرانی روحی نزدیک تر می‌شود. موشکی که در پایان رمان محله را ویران می‌کند، نسل خالد را در مقابل تهی و پوچی تازه‌ای قرار می‌دهد. احمد محمود با قرار دادن خالد در مراحل مختلف زمانی و از طریق تشریح زندگی او، وقایع تاثیرگذار بر زندگی روشنفکران را از خلال شرح زندگی مردم عادی باز می‌نماید» (میر عابدینی، ۱۳۷۷: ۹-۱۰۰۸).

«همسایه‌ها رشد تحول روحی و تحول فکری نوجوانی از طبقه‌ی پایین اجتماع به جوانی آگاه و مبارز است که به شناخت عوامل فقر و بدبختی جامعه و راه‌های مبارزه با آن‌ها دست می‌یابد. خالد، راوی و قهرمان داستان، نوجوان پانزده‌ساله‌ای است که با خانواده‌ی خود در خانه‌ای که مستاجرهای متعددی دارد،

زندگی می کند. زندگی مستاجرهای خانه با فقر، بیماری، جهل، خرافات، فساد اخلاقی، کینه ورزی ها و در عین حال مهربانی ها و همراهی ها می گذرد» (میر صادقی، ۱۳۷۹: ۱۹۹).

«داستان یک شهر در سال های پس از کودتای ۱۳۳۲ در بندری دور افتاده روی می دهد. توصیف واقع گرایانه ی زندگی راكد بندر لنگه، با ذهنیات خالد درباره ی تیرباران اعضای سازمان نظامی در می آمیزد تا تصویری روشن از دوران شکست شکل گیرد. در واقع «داستان یک شهر» رمان خاطره است و از جهتی ادامه ی رمان همسایه هاست. در این رمان محمود توانسته است ستمدیدیگی مضاعف مبارزان دهه ی سی را نشان دهد. یکی از منتقدین درباره ی این رمان نوشته است: در داستان یک شهر مشاهده های مردم شناسی و ثبت آداب و رسوم های بومی، غنی و فراوان است؛ به طوری که می توان آن ها را در مقام واقعیت های مشخص، عادات، رسم ها و مناسک بومی بندر لنگه و دیگر شهرک های جنوبی ایران لحاظ و مطالعه کرد؛ اما وضع راوی در داستان مشخص نیست و او در داستان دیده نمی شود» (شکری، ۱۳۸۶: ۴۷۵).

«احمد محمود رمان دیگر خود «زمین سوخته» را سال ۱۳۶۱ منتشر کرد که گزارشی غمگانه و خشونت- بار از حوادث ماه های اول جنگ ایران و عراق در شهر اهواز است» (همان: ۴۷۵).

بررسی درون مایه های آثار به ویژه از دیدگاه اجتماعی و فکری، تاثیر زیادی در شناخت مسائل اجتماعی و فرهنگی یک دوره یا زمان از تاریخ معاصر دارد و نیز در شناخت ادبیات داستانی ایرانی ما را یاری می کند. ادبیات داستانی میراث دار اکثر مسائل و معضلات اجتماعی است. به نظر ما آثار احمد محمود از لحاظ درون- مایه و توجه به مسائل اجتماعی، بسیار درخور توجه اند و بررسی آن ها برای شناخت مسائل اجتماعی راه گشا است به ویژه اینکه احمد محمود نویسنده ای رئالیسم است.

تفاوت درون مایه های آثار احمد محمود که تحت تاثیر مسائل سیاسی و تاریخی بوده است، ما را بر آن داشت که به بررسی آن ها به صورت جداگانه پردازیم. مسائلی از قبیل جنگ و تاثیرات آن بر زندگی ایرانیان، خصوصا مردم جنوب کشور در رمان زمین سوخته به خوبی منعکس شده است. به علاوه بسیاری دیگر از معضلات و معایب فرهنگی و اجتماعی از قبیل فقر، خرافات، فساد اخلاق، یأس و ناامیدی و... در داستان یک شهر و مخصوصا در همسایه ها مطرح شده است و همچنین بسیاری از آداب و رسوم مردم دیار جنوب در داستان یک شهر انعکاس یافته است که در این سه اثر منتخب به بررسی آن ها خواهیم پرداخت.

۲-۱- اهداف اصلی طرح

در این پایان نامه بر آنیم تا موارد زیر را مورد بررسی قرار دهیم :

- ۱- بررسی تاثیرات و پیامدهای جنگ
- ۲- بررسی فساد اخلاقی و ناهنجاری های اجتماعی
- ۳- بررسی فرهنگ و آداب و رسوم مردم دیار جنوب

۳-۱- ارائه فرضیات

۱- در رمان زمین سوخته مساله ی جنگ و پیامدهای ناشی از آن از نگاه رئالیستی و از نگاه مشخص (خنثی) مطرح شده است.

۲- احمد محمود در آثار خود ناهنجاری های اجتماعی و اخلاقی جامعه را به طور دقیقی به تصویر کشیده است.

۳- در آثار احمد محمود آداب و رسوم بومی شهرک های جنوبی ایران به طور چشمگیری نمایان شده است.

۱-۴- پیشینه ی تحقیق و بررسی منابع

تحقیقاتی که تا کنون راجع به آثار احمد محمود شده است شامل چند پایان نامه است با عنوان های: رمان جنگ (بر اساس ساختار رمان های زمین سوخته ی احمد محمود و زمستان ۶۲ اسماعیل فصیح)، نوشته ی عطاء... رشیدی فرد و مقایسه ی زبان داستان در آثار دولت آبادی و احمد محمود نوشته ی فاطمه محسن زاده هدشی و نیز چند مقاله با عنوان های: «داستان یک شهر» نوشته ی جواد امید، «احمد محمود نویسنده طبقه و زمانه خود» نوشته محمد بهارلو، «اثری مردم شناختی» اثر جواد مجابی، «عنصر عشق در ساختار آثار احمد محمود» و نیز «همسایه ها در اغما» و «تاملی بر منش زیبایی شناختی احمد محمود» اثر مهدی قریب. کتابی نیز با عنوان «واقع گرایی در ادبیات داستانی معاصر ایران» اثر الغدوی شگری وجود دارد که بخشی از آن به بررسی رمان همسایه ها اختصاص یافته است.

اما تا کنون تحقیقی جامع راجع به بررسی مسائل اجتماعی و فکری احمد محمود انجام نگرفته است و در این پژوهش به بررسی مسائل اجتماعی و فکری در منتخب رمان های احمد محمود خواهیم پرداخت.

۱-۵- روش کار

شیوه ی پژوهش در این رساله به صورت کتابخانه ای - اسنادی می باشد. برای انجام این کار ابتدا منابع جامعه شناسی و به ویژه جامعه شناسی ادبیات مورد مطالعه قرار گرفت. سپس به مطالعه و بررسی کتاب های مرتبط با جامعه شناسی خانواده، آسیب های اجتماعی، فرهنگ عامه و جامعه شناسی جنگ پرداختیم. تعریفی از جامعه، ادبیات و ارتباط این دو با هم و جامعه شناسی ادبیات، فرهنگ و جنگ ارائه کرده ایم. آثار احمد محمود را به عنوان منابع درجه اول مورد بررسی قرار داده ایم. در این میان دسترسی به کتاب همسایه ها به دلیل عدم تجدید چاپ پس از چاپ نسخه ی اول بسیار دشوار بود، بنابراین یافتن منبع مورد نظر از دشواری های کار محسوب می شد. مسائل اجتماعی را از جمله تاثیرات و پیامدهای جنگ و ناهنجاری- های اخلاقی و اجتماعی و نیز فرهنگ و آداب و رسوم مردم دیار جنوب که از اهداف اصلی طرح بودند مورد بررسی قرار دادیم و از آن ها یادداشت برداشتیم. پس از عنوان بندی و دسته بندی یادداشت ها، اثر به مرحله ی تدوین و تایپ رسید. عدم دسترسی به منابع دیگر و نو بودن عنوان پژوهش نیز بر سختی کار می افزود.

فصل دوم

جامعه‌شناسی ادبیات

۲-۱- جامعه

از جامعه تعاریف متعددی ارائه شده است که به بیان چند مورد از آن اکتفا می‌کنیم: بر اساس مطالعات جامعه‌شناسانه «جامعه محصول گرد آمدن انسان‌ها و کنش‌های متقابل میان آنان است که با هم زندگی می‌کنند و در رسیدن به هدف بعضی با یکدیگر همکاری دارند، به علاوه معیارها و مقرراتی ساده یا پیچیده بر روابط عادی آن‌ها حاکم است و نهادها و سازمان‌هایی تداوم و پایداری اجتماع آنان را تأمین می‌کند» (ستوده شهبازی، ۱۳۸۸: ۲۰).

«دورکیم» در تعریف جامعه نوشته است:

«جامعه عبارت است از افرادی که گرد هم جمع آمده‌اند و مناسبات و روابطی در میان آن‌ها بوجود آمده، این روابط به وسیله مقررات موسسات یا نهادهای اجتماعی مستحکم شده، همچنین برای اجرای این مناسبات و حفظ روابط مکافات با ضمانت اجرایی وجود دارد. جامعه گروه وسیع و پر دوامی است مرکب از تعداد کثیری زن و مرد و کودک که وجوه اشتراک فراوانی دارند و برای بقا و استمرار خود همکاری می‌کنند و سازمان‌های اداری متعددی بوجود می‌آورند» (قرائی مقدم، ۱۳۸۲: ۱۶).

«آگ برن» و «نیم کف» نیز در کتاب زمینه‌ی جامعه‌شناسی آنچه را دورکیم بیان می‌کند، در تعریف جامعه ارائه می‌دهند (ر. ک آگ برن و نیم کف، ۱۳۵۷: ۱۱۹).

بر اساس این تعاریف می‌توان نتیجه گرفت که انسان‌ها به هم وابسته‌اند و ارتباط متقابلی بین آن‌ها وجود دارد و زندگی بدون جامعه برای انسان مفهومی ندارد، زیرا انسان موجودی اجتماعی است و انسانیت او در پرتوی اجتماع شکل می‌گیرد و شخصیت او از درون همین جامعه انسانی رشد و توسعه می‌یابد.

۲-۲- جامعه‌شناسی و قلمروی موضوعات آن

ارائه‌ی تعریفی از جامعه‌شناسی که دربرگیرنده‌ی همه‌ی جنبه‌ها و زوایای آن باشد کار ساده‌ای نیست. نوپا بودن این علم، گستردگی قلمرو آن و تداخل مرزهای آن با علوم‌ی چون سیاست، اقتصاد، مردم‌شناسی، روان‌شناسی و... این کار را دشوارتر می‌سازد. به‌همین دلیل بسیاری از جامعه‌شناسان تعریفی از آن نکرده‌اند و تعاریف ارائه‌شده نیز انطباق و شمول کافی ندارد. «کنت» جامعه‌شناسی را مطالعه‌ی اثباتی قوانین کلی پدیده‌های اجتماعی می‌داند و «دورکیم» آن را علم نهادهای اجتماعی معرفی می‌کند. نهادها مجموعه‌ی اعمال و افکار وضع‌شده‌ای است که در برابر افراد قرار می‌گیرد و کم و بیش بر آنان تحمیل می‌شود. «تالکوت پارسونز» جامعه‌شناسی را علم بررسی نظام‌های اجتماعی می‌داند و در تعریف آن می‌گوید «جامعه‌شناسی علمی، بررسی نظام‌های اجتماعی است که مبتنی بر کنش‌های متقابل، رفتارها و نقش‌های اجتماعی است» (طیبی، ۱۳۷۱: ۷). و «ژورژ گوروویچ» پس از جمع‌بندی از همه‌ی تعاریفی که از این علم شده است آن را چنین تعریف کرده است: جامعه‌شناسی علمی است که پدیده‌های تام اجتماعی را در مجموع جنبه‌ها و حرکت‌های آن‌ها با در نظر گرفتن آن‌ها در مقوله‌های دیالکتیکی اجتماعی فرد، گروهی و تکی، در سیر تکوینی و تخریبی شان مورد مطالعه قرار می‌دهد (وحید، ۱۳۸۷: ۹).

امروز جامعه‌شناسی همانند همه‌ی علوم دیگر که در پی گسترش و تحول به تخصص‌هایی در درون خود تقسیم شده‌اند، تخصصی شده و به‌گرایش‌هایی تقسیم شده است. جامعه‌شناسی عمومی، شهری، روستایی، کار و اشتغال صنعتی، دین، آموزش و پرورش، خانواده، کشورهای در حال رشد (جهان سوم)، انحرافات (آسیب‌شناسی اجتماعی)، جوانان، زنان، هنر، ارتباط جمعی، اوقات فراغت، سیاسی، اقتصادی و بالاخره جامعه‌شناسی جنگ و انقلاب از جمله تخصص‌هایی است که امروز در جامعه‌شناسی به چشم می‌خورد و اهمیت هر یک از آن‌ها در هر کشور متناسب با اوضاع و احوال حاکم بر آن کشور و مسائلی که در آن مطرح است، متفاوت است (توسلی، ۱۳۷۴: ۳۰).

۲-۳- ادبیات

واژه‌ی ادبیات از جهت لغت در فرهنگ‌های مختلف دارای تعاریف متعددی می‌باشد، از جمله‌ی آن‌ها: «جمع ادب، معرب از فارسی، از واژه‌ی فارسی هخامنشی «دیپی» که در پهلوی «دی پیر» و «دیپور» شده، واژه‌های دبستان، دبیرستان و ادب آمده است. ادب به معنی و مفهوم فرهنگ، دانش، هنر، حسن معاشرت، آزر، حرمت و... دانشی است که قدما آن را شامل علوم دانسته‌اند. در زبان فارسی امروز، پیش از دوره مشروطیت، همسنگ واژه letter و literature فرانسه و به معنی نوشتارها و اثرهای هنری سنجیده و فرهیخته به کار می‌رود و آیینی‌ی تمام‌نمای رویدادها، آیین‌ها، رفتارها، تلاش‌ها، اندیشه‌ها در جامعه است که زبان حال و شناسنامه یک ملت است و می‌توان یک جامعه را با بررسی محتوا و موضوع ادبیات آن شناخت» (روح‌الامینی، ۱۳۷۷: ۹).

معنای رایج ادبیات همان است که درباره‌ی آثار ادبی اعم از نظم و نثر به کار برده می‌شود. «ماده‌ی اصلی ادبیات زبان است و زبان در ارتباط انسان‌ها با هم ساخته می‌شود و رو به تکامل می‌نهد. پس می‌توانیم ادبیات را به اعتبار ماده‌ی اصلی آن که زبان است، ذاتا اجتماعی بدانیم. علاوه بر زبان،

شگردهای ادبی سنتی مثل مجموعه نمادها و وزن در ذات خود اجتماعی هستند، قراردادهای و روال‌هایی که فقط در جوامع بشری زاده می‌شوند» (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۹۹).

بر این اساس «ادبیات داستانی که بر مبنای روایت شکل گرفته است نیز فعالیتی اجتماعی است برای مبادله‌ی تجربیات انسانی و جامعه‌ای که در آن روایتگری مرده باشد، جامعه‌ای است که افراد دیگر توان مبادله‌ی تجربه‌هایشان را ندارند و با یکدیگر در تجربه‌ای مشترک سهیم نیستند» (ریکور، ۱۳۷۳: ۸۵).

۲-۴- ارتباط جامعه و ادبیات

ادبیات و جامعه دو موضوع غیر قابل تفکیک از یکدیگرند. ادبیات شامل آثار هنری است که ارتباط مستقیمی با جامعه دارد و می‌تواند بازتاب دهنده‌ی آنچه در جامعه می‌گذرد باشد. رابطه‌ی بین این دو، رابطه‌ی ناگسستنی است، زیرا همانطور که ذکر شد زبان و ادبیات به طور طبیعی پدیده‌های اجتماعی هستند که در متن جامعه شکل می‌گیرند و شکوفا می‌شوند.

ارتباط بین ادبیات و جامعه در دوران باستان مورد توجه دانشمندان بوده است، چنانکه شاعران در آرمان شهر افلاطون جایی ندارند و او برای آنان ارزشی قائل نبوده و معتقد بوده است که شاعران تاثیری مثبت در جامعه ندارند و او به نوعی «آغازگر بحث رابطه‌ی جامعه و ادبیات» است (دستغیب، ۱۳۷۸: ۸۰). با وجود این اولین پایه‌های علمی جامعه‌شناسی ادبیات در قرن نوزدهم بنیان گذاشته شد: منتقدانی مانند مادام دواستال و ایپولیت تن و فیلسوفانی مانند هگل و مارکس اصولی را طرح کردند که تمام تحولات بعدی تابع آن‌ها می‌باشد (ایوتادیه، ۱۳۷۷: ۹۸).

ادبیات بازتاب دهنده‌ی اوضاع اجتماعی عصر خود است و بستری مناسب برای ثبت و ضبط رویدادهایی است که تاریخ از ثبت آن بازمانده است «به همین دلیل است که ادبیات هر جامعه‌ای می‌تواند همچون بستری مناسب برای مطالعات جامعه‌شناسی بکار آید و اطلاعاتی ارزنده را در باره‌ی اوضاع و شرایط اجتماعی دوره‌های مختلف آن جامعه در اختیار بگذارد و این همان چیزی است که جامعه‌شناسی در ادبیات خوانده می‌شود» (وحید، ۱۳۸۷: ۳). بر این اساس «آثار هنری در مرحله نخست، ساخت ذهن نویسنده نیست بلکه ساخت ذهن کلی اجتماع است؛ یعنی ارزش‌ها و آمالی که در اجتماع وجود دارند» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۵۵).

ادبیات و جامعه هر دو در حال تحرک و تحول هستند و در یکدیگر تاثیر می‌گذارند، بنابراین نباید فعالیت ادبی را از فعالیت اجتماعی جدا دانست. نویسنده یا شاعر تحت تاثیر محیطی که در آن زندگی می‌کند دست به آفرینش اثر ادبی می‌زند و بی‌تردید جامعه در پدید آوردن اثر دخالت مستقیم دارد و بر تفکر و احساسات نویسنده موثر است. «هر اثر ادبی، نمودی اجتماعی است و گرنه برای کسی که در گوشه‌ی عزلت بخواهد خویشتن را زندانی کند و طالب پیوند با سایر مردم نباشد ساختن ادبیات عبث خواهد بود» (فرزاد، ۱۳۷۸: ۷۱).

۲-۵- جامعه‌شناسی ادبیات یا جامعه‌شناسی در ادبیات

شبهت و نزدیکی دو عنوان جامعه‌شناسی ادبیات و ادبیات جامعه‌شناسی سبب شده است بی‌آنکه تفاوتی میان آن‌ها قائل شوند، معمولاً یکی را به جای دیگری به کار ببرند. این دو عنوان، دو رویکرد عمده در جامعه‌شناسی ادبیات محسوب می‌شوند که به بیان آن‌ها می‌پردازیم: رویکرد نخست «جامعه‌شناسی ادبیات» است که بیشتر برای مطالعات کمی و آماری و رویکرد دوم «جامعه‌شناسی در ادبیات» که برای

مطالعات محتوایی به کار می رود. بنابراین زیر عنوان جامعه شناسی در ادبیات منبع اصلی مطالعه، نخست متون ادبی و در کنار آن متون و آثاری است که در شناخت بهتر عصر پدید آمدن متون ادبی می توانند مفید واقع شوند. با این حال از آنجایی که محتوای این دو قلمرو مکمل یکدیگرند و به ویژه موضوعات و مفاهیمی که در جامعه شناسی ادبیات مطرح و بررسی می شوند در هموار ساختن راه ورود به قلمرو جامعه شناسی در ادبیات به کار می آیند، در پژوهشی تحت عنوان جامعه شناسی در ادبیات، نمی توان از آنچه در جامعه شناسی ادبیات مطرح می شود کاملاً غافل ماند. جامعه شناسی ادبیات به موضوعاتی در قلمرو ادبیات می پردازد که بیشتر جنبه کمی و مادی دارد (وحیدا ۱۳۸۷: ۲۹). مانند مصرف سرانه ی کاغذ در یک کشور، تیراژ کتاب، حق تالیف؛ اما جامعه شناسی در ادبیات سعی می کند با استخراج درون مایه ها و محتوای موجود در ادبیات به عنوان سندی اجتماعی، به تاریخ و نحوه ی تحولات جامعه بپردازد (همان: ۲۹).

باید خاطر نشان ساخت که جامعه شناسی انواع ادبی زیر مجموعه ی همین رویکرد قرار می گیرد. در این رویکرد محقق باید از علوم انسانی به ویژه ادبیات و جامعه شناسی و تاریخ بهره کافی داشته باشد (علائی، ۱۳۸۰: ۳۲). «دانش تاریخ و جامعه شناسی است که به ما امکان می دهد دریابیم چرا ادب فارسی در پایان سده ششم و آغاز سده ی هفتم هجری، در پی حمله ترکان غز، یا دوران صفوی، دچار فترت و به تعبیری انحطاط می شود» (همان: ۳۲).

این رویکرد جامعه شناسی در ادبیات از دوران گذشته بین منتقدان رایج بوده است. به طور خلاصه در مورد جامعه شناسی ادبیات و رویکرد آن می توان گفت: «زمینه هایی که در یک جامعه شناسی ادبیات مورد مطالعه قرار می گیرند عبارتند از: ۱) بررسی و تبیین محتوای آثار ادبی و ژرفکاوی در زمینه های روانی، اجتماعی و فرهنگی پیدایی آن ها، ۲) پژوهش انواع شیوه های نگارش، روش تحقیق ادبی، ادبیات عامیانه یا فولکلور و ارزیابی اثرات اجتماعی آن، ۳) تحلیل و ژرف نگری در آثار ادبی جهت شناخت شخصیت اجتماعی پدید آورندگان، ۴) بررسی و ژرفکاوی تازه های ادبی جهت شناسایی وضعیت اجتماعی که موجب پدید آمدن آن ها شده و به منظور بازشناسی «فرآیند تکاملی» جامعه، ۵) مطالعه مخاطبان و خوانندگان آثار ادبی، حجم و طبقه ی اجتماعی و خواسته و آرزوهای آنان، ۶) بررسی و تحلیل فرآیند چاپ، اقتصاد و فرهنگ چاپ و کارکنان آن» (ستوده، ۱۳۸۱: ۹-۵۸). در ادامه بحث به تشریح این دو رویکرد خواهیم پرداخت.

۲-۵-۱- جامعه شناسی ادبیات

رویکرد «جامعه شناسی ادبیات» توجه چندانی به عنوان آثار ادبی ندارد و به ادبیات به عنوان پدیده ای اقتصادی می نگرد و سیر شکل گیری اثر ادبی در ذهن نویسنده تا تبدیل آن به کتاب و عرضه ی آن به مخاطبان را بررسی می کند. در این رویکرد چرخه ی تولید، توزیع و مصرف کاملاً بر مراحل خلق اثر ادبی و پذیرش آن از سوی مخاطبان قابل تطبیق است. روبر اسکارپیت و همکاران او با چنین رویکردی به ادبیات نگاه می کنند (اسکارپیت، ۱۳۷۴: ۱۰). «برای شناخت آفرینشگران مهم است که بدانیم در روزگار ما نوشتن حکم یک حرفه - یا دست کم یک فعالیت انتفاعی - را پیدا کرده و در چهارچوب نظام های اقتصادی به تحقق می پیوندد که به طور قطع بر آفرینش تاثیر می گذارد. برای شناخت آثار، مهم است که بدانیم کتاب حکم کالای صنعتی را پیدا کرده و مانند کالاهای دیگر به صورت تجارتي توزیع می شود و بنابراین تابع قانون عرضه

و تقاضا است. سرانجام مهم است که بدانیم ادبیات نیز به شیوه ای انکار ناپذیر به شاخه ی «تولیدی» و کتابخوانی به شاخه ی «مصرفی» صنعت کتاب بدل شده است» (همان: ۱۱).

موضوعاتی چون مصرف سرانه ی کاغذ در یک کشور، شمار کتاب هایی که در یک سال برای اولین بار به چاپ می رسند، تیراژ کتاب ها و گاه تعداد چاپ هایی که از یک کتاب ارائه می شود، چگونگی و مراحل آماده شدن یک کتاب از تولید تا مصرف، نقش ناشران، چگونگی گذران زندگی مادی نویسندگان و شعرا و ارباب هنرهای مختلف، حق تالیف، میزان ماندگاری نویسنده و هنرمند و عوامل تعیین کننده این ماندگاری زیر عنوان جامعه شناسی ادبیات بررسی می شوند. بخشی از اطلاعات که در این قلمرو بدست می آیند، میزان فعالیت های ادبی کشورها، استقبال مردم از دستاوردهای این فعالیت ها و در مجموع حیات فرهنگی یک کشور را نشان می دهد (وحید، ۱۳۸۷: ۳۰).

۲-۵-۲- جامعه شناسی در ادبیات

آنچه امروز تحت عنوان جامعه شناسی در ادبیات یا جامعه شناسی ادبی شناخته می شود علمی است که «جورج لوکاج» (۱۸۸۵-۱۹۷۱) فیلسوف و منتقد مجارستانی در اوایل قرن بیستم آن را بنیان گذاشت و پس از او «لوسین گلدمن» (۱۹۱۳-۱۹۷۰) دانشمند رومانیایی ساکن فرانسه آن را بسط و گسترش داد. «محمد جعفر پوینده» در کتاب درآمدی بر جامعه شناسی ادبیات در مورد اینکه جامعه شناسی ادبیات از کجا آغاز می شود و به آثار چه کسی بر می گردد چنین می گوید: «انقلاب راستین در جامعه شناسی ادبیات و تبدیل آن به علم اثباتی به آثار «لوکاج» مربوط می شود که یکی از مهم ترین شایستگی هایش ممکن ساختن پیوند جامعه شناسی ادبیات با زیبایی شناسی کلاسیک و دیالکتیک کانت و هگل و مارکس است. اندیشه ی محوری این زیبایی شناسی آن است که اثر هنری، سازنده جهان تخیلی، غیر مفهومی و در عین حال بسیار غنی و به تمامی یکپارچه و یک دست است» (پوینده، ۱۳۷۷: ۶۷).

«لوکاج» معتقد است که «علم با محتواهای خود بر ما اثر می گذارد، هنر با صورت های خود؛ علم امور ماقوع و مناسبات بین امور ماقوع را عرضه می کند، اما هنر جان ها و سرشت ها را» (اسکارپیت، ۱۳۷۴: ۱۲). لوکاج در صدد ایجاد رابطه و پیوند میان ساختار اثر هنری و ساختار ذهنی است که خالق آن اثر است. لوکاج در کتاب خود «نظریه های رمان» به این اندیشه ها نظم ویژه ای بخشید. همچنین «کتاب «تاریخ و آگاهی طبقاتی» کتابی تعیین کننده برای جامعه شناسی ادبیات و فرهنگ است. در این کتاب اهمیت نظریات لوکاج در آن است که ساختارهای ذهنی بویژه ساختارهای ادبی را پیوند می دهد به ساختارهای اجتماعی» (پوینده، ۱۳۷۷: ۱۰۰).

«لوسین گلدمن» با اخذ این دستاورد مهم لوکاج، به نظریه ی جامعه شناسی رمان وجهه ی علمی بخشید، او با بازخوانی نظریات لوکاج نظریه ای در جامعه شناسی ادبی آفرید که امروزه خط سیر پژوهش های جامعه شناسی در حوزه ی ادبیات به خصوص رمان را مشخص می کند (همان: ۱۰۲).

«مهم ترین نوشته ها و تحقیقات لوسین گلدمن درباره ی رابطه ی بین آفرینش فرهنگی و زندگی اجتماعی است. او اثر ادبی را نه مانند بسیاری از جامعه شناسان آئینه ی اجتماع می داند که حقایق در آن آشکارا منعکس می شوند و نه مانند منتقدانی می اندیشد که جهان تخیلی و پر از رمز و راز اثر هنری را فراتر از دسترس نقد، اعم از ادبی و جامعه شناسی، می دانند. هدف نهایی گلدمن، یافتن پیوندی است که میان

ساختار محیط اجتماعی و گروه‌ها و تفکرات موجود در آن با ساختار فرم ادبی وجود دارد» (عسگری، ۱۳۸۷: ۷۳).

جامعه‌شناسی در ادبیات به طور کلی در باره‌ی ساختار اثر و ارتباط آن ساختار با جامعه بحث می‌کند. «جامعه‌شناسی ادبیات روشی است مربوط به علم ادبیات و ما آن را علم تاریخی - جامعه‌شناسی ادبیات تعریف می‌کنیم. بن‌انگاره‌ی اساسی این علم آن است که هر جامعه‌شناس ادبی باید به طور تاریخی عمل کند و هر تاریخ ادبیات هم به طور جامعه‌شناختی» (کوهلر، ۱۳۷۷: ۲۳۶).

در همین راستا «نخستین وظیفه‌ی پژوهشگر جامعه‌شناسی، تعیین موقعیت اثر ادبی در ساختار جامعه مربوط به آن اثر است. ساخت اجتماعی مجموعه روابط و پیوندهایی است که میان افراد، گروه‌ها و طبقات مختلف یک جامعه برقرار است و نهادها و رفتارهای اجتماعی یا فرهنگی بر اساس این روابط ترتیب و تنظیم می‌یابد» (ستوده، ۱۳۸۱: ۷۹).

درباره‌ی اینکه جامعه‌شناسی ادبیات چگونه رشته‌ای است، چه وظیفه‌ای بر عهده دارد و چه هدفی را دنبال می‌کند آمده است:

«از آنجا که ادبیات یک نهاد اجتماعی است، هدف جامعه‌شناسی ادبیات آن است تا پیوندهای این نهاد اجتماعی را با روش‌های علمی با دیگر جنبه‌های زندگی اجتماعی مورد بررسی و تبیین قرار دهد» (همان، ۱۳۸۱: ۵۷).

«علی‌اکبر ترابی» نیز در کتاب جامعه‌شناسی ادبیات در این رابطه چنین می‌گوید:

«جامعه‌شناسی ادبیات به عنوان دانش اجتماعی، به بررسی ادبیات، این بخش از شعور اجتماع می‌پردازد و با روش علمی، جوهر اجتماعی آثار ادبی، شرایط و مقتضیات محیط اجتماعی دربرگیرنده و پرورنده‌ی شاعر و نویسنده، جهان بینی و موضع فکری و فرهنگی آنان، مباحث و موضوعات و سفارش‌های اجتماعی مورد توجه در آثار ادبی را مورد مطالعه قرار می‌دهد» (ترابی، ۱۳۸۳: ۵).

جامعه‌شناسی ادبیات همچنین در پی شناسایی تاثیر شاعر و نویسنده در روند امور و نهادهای اجتماعی و سیاسی است. «در واقع جامعه‌شناسی ادبیات با معتبر شمردن قواعد و قراردادهای زیبا شناختی و مهم شمردن بررسی و نقد ادبی، اساساً می‌کوشد تاثیراتی را که شاعر و نویسنده و آثار آنان در روند امور و نهادهای اجتماعی و سیاسی و فرهنگی بر جای می‌گذارند روشن سازد و نقش مهمی را که ساختار اجتماعی و فرهنگ جامعه در دوره‌ی معینی از حیات اجتماع در گسترش و یا محدودیت، کمیت و کیفیت هنر ایفا می‌کند نشان دهد» (همان، ۱۳۸۳: ۲۸).

چنان که بیان کردیم ادبیات محصول اجتماع است و جامعه‌شناسی ادبیات در پی انعکاس اجتماع در اثر ادبی است. به همین دلیل «آنچه در اساس، جامعه‌شناسی ادبیات را به گسترده‌ترین معنا از همه دیگر شکل‌های نقد ادبی جدا می‌کند، این حکم نظری است که در آفرینش هنری، یک فرد به تنهایی مورد نظر نیست، بلکه اثر، بیان نوعی آگاهی جمعی است که هنرمند با شدتی بیش از اکثر افراد در تدوین آن شرکت می‌ورزد» (پوینده، ۱۳۷۷: ۶۴).

بدین ترتیب باید گفت عمده‌ی کار جامعه‌شناسان ادبی این است که میان آثار ادبی و آگاهی جمعی گروه‌های اجتماعی که آفریننده این آثار هستند پیوند برقرار سازد. البته «نویسنده بازتابنده‌ی محض آگاهی جمعی نیست، ولی میان آن‌ها پیوندی استوار وجود دارد؛ اثر او با تمایلات و گرایش‌های آگاهی جمعی